

МІЖНАРОДНІ ПЕРЕМІЩЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ І ПРОБЛЕМИ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ

З'ясовано особливості міжнародних переміщень робочої сили з огляду їх структурних характеристик (болстерінгової та детеріоративної частин зовнішньоміграційних потоків). На цій основі проаналізовано вплив трудової міграції на макроекономічну динаміку як країн-донорів, так і країн-реципієнтів робочої сили. Запропоновано алгоритм розрахунку втрат країн-донорів від трудової еміграції.

Сучасний етап розвитку суспільства позначився своєрідним “вибухом” міждержавної міграції населення, який охопив усі без винятку види міждержавних переміщень: етнічну міграцію, котра складається з консолідуючого (повернення громадян на свою історичну батьківщину) і дисперсного (створення територіальних ареалів розміщення діаспори тієї чи іншої національності за межами історичної батьківщини) потоків, трудову міграцію різних типів, міграційні потоки біженців (у тому числі за політичними, релігійними мотивами та внаслідок воєнних конфліктів), вимушених мігрантів, маятникових трудових мігрантів у прикордонних районах різних країн (це явище особливо характерне для інтеграційних угруповань і яскраво простежується на прикладі країн Європейського Союзу), міждержавну “човникову” міграцію, а також бізнес-міграцію.

Доцільно зазначити, що міждержавні міграційні переміщення населення зумовлені певними причинами, стосовно яких ведуться дискусії в світовій науковій літературі. Серед них варто виділити перш за все відмінності у рівнях економічного і, зокрема, промислового розвитку країн; нерівномірність у темпах економічного розвитку, яка пов'язана із неспівпаданням фаз економічного циклу, зокрема в країнах інтегрованої системи; існування суттєвих відмінностей в оплаті однорідної за кількістю та якістю праці в країнах-донорах і країнах-реципієнтах робочої сили; зростаюча незбалансованість ринку праці і, як наслідок, наявність безробіття (особливо у слаборозвинутих країнах світу); міжнародний рух капіталу і функціонування транснаціональних корпорацій; асинхронність заходів економічної політики в різних країнах щодо створення сприятливого інвестиційного клімату; демографічний дисбаланс населення між країнами (беручи до уваги як темпи його зростання, так і структурні його показники); сімейні стратегії, які призводять до міждержавного переміщення населення; наявність організаційних структур (міграційних мереж), які забезпечують рух і сприяють працевлаштуванню громадян за кордоном на тимчасовій або постійній основі.

З огляду на ці причини можна констатувати, що в територіальній міждержавній мобільності населення трудова міграція відіграє особливу роль, оскільки мігрують носії основного ресурсу і фактору виробництва – здатності до трудової діяльності. Саме тому надзвичайно актуально є потреба в науковому осмисленні процесу трудової міграції з точки зору його характеру і перспектив впливу на хід змін в народному господарстві як країн-донорів, так і країн-реципієнтів, що й складає мету даного дослідження.

Міграційні процеси в системі міжнародних економічних відносин були і є предметом дослідження багатьох вчених. Зокрема, у працях зарубіжних економістів Дж. Борхаса, С. Брю, П. Кругмана, К.Макконнелла, Я. Мінсера, А. Роя знайшли відображення проблеми управління імміграційними потоками. З'ясуванню теоретичних проблем міграційних переміщень населення і їх кількісної оцінки присвячені наукові розробки вчених країн СНД – Ж. Зайончковської, Т. Заславської, О. Кирєєва, Г. Овчинникова, В. Переведенцева, Л. Рибаківського, І. Цапенко. Окремі соціально-економічні аспекти міграційних процесів досліджують сьогодні українські вчені В. Будкін, М. Долішній, Ф. Заставний, Л. Кривенко, Б. Лановик, Е. Лібанова, О. Малиновська, Н. Марченко, А. Мокій, Т. Петрова, О. Позняк, А. Поручник, М. Романюк, А. Філіпенко, О. Хомра, І. Школа. Однак, незважаючи на чисельність теоретичних досліджень і концепцій стосовно міграційних процесів, залишається недостатньо вивченою проблема трудової міграції як чинника макроекономічної динаміки.

Незважаючи на те, що міграція є інтердисциплінарним явищем, з економічної точки зору вона може розглядатися перш за все як механізм перерозподілу робочої сили. У зв'язку з цим існує декілька концепцій виникнення і механізмів реалізації міждержавних трудових міграцій. Зокрема, в царині сучасної теорії економічного розвитку і як її складова виникла неокласична теорія міграції, згідно з якою надлишкова пропозиція праці стосовно капіталу призводить до зниження рівня заробітної плати, а відносна її нестача, навпаки, до його підвищення. Таким чином, міграційні переміщення трудових ресурсів призводять до збалансування рівнів заробітної плати і сприяють стабільності світового ринку праці [4]. Окрім цього, усунення законодавчих бар'єрів для міжнародного руху робочої сили збільшує економічну ефективність у всьому світі, оскільки свобода переміщення дозволяє емігрувати в ту країну, де трудові мігранти можуть здійснити вагомий внесок у світове виробництво. Тобто, через міграцію відбувається зростання ефективності (міграція дозволяє у світовому масштабі створити більший обсяг національного продукту за існуючого обсягу ресурсів [9, 372]). Міграційний процес не є однозначним за наслідками. Так, для мігрантів – це підвищення заробітної плати, зростання доходів, для країни-донора робочої сили – грошові перекази, а

для країни-реципієнта – зниження витрат виробництва. Зазвичай у вигаді від міграції залишаються безумовно не всі, особливо, якщо некваліфіковані мігранти витісняють з ринку праці місцевих працівників з аналогічним рівнем кваліфікації. Негайні результати цього процесу визначатимуться тим, наскільки навички мігрантів доповнюють або заміщують навички місцевих працівників в країні-реципієнті.

Варто зазначити, що неокласична теорія міграції не враховує всього комплексу економічних факторів міждержавних міграцій. Її основним недоліком є відсутність елементів реагування на раціональні очікування мігруючого населення. Це стосується як заробітної плати, так і ситуації на ринку праці. Дати відповіді на ці питання спробувала теорія нової економіки міграції, яка фокусується на рівні окремої особи – мігранта, і точніше враховує динаміку ринку праці в його професійній і кваліфікаційній складовій [3].

Ще однією теорією, зусиллями якої здійснена спроба розкрити взаємозв'язок між країнами-донорами і країнами-реципієнтами робочої сили, є теорія дуальності ринку праці в міжнародних трудових міграціях. Основним її постулатом є зростаюча взаємозалежність і наступне вирівнювання умов попиту і пропозиції робочої сили, котра вступає в міжнародний обмін між країною-експортером і країною-імпортером [2]. Внаслідок такого зближення виникають нові чинники, які породжують зростання попиту та пропозиції і, таким чином, прискорюють економічний та науково-технічний розвиток обох країн.

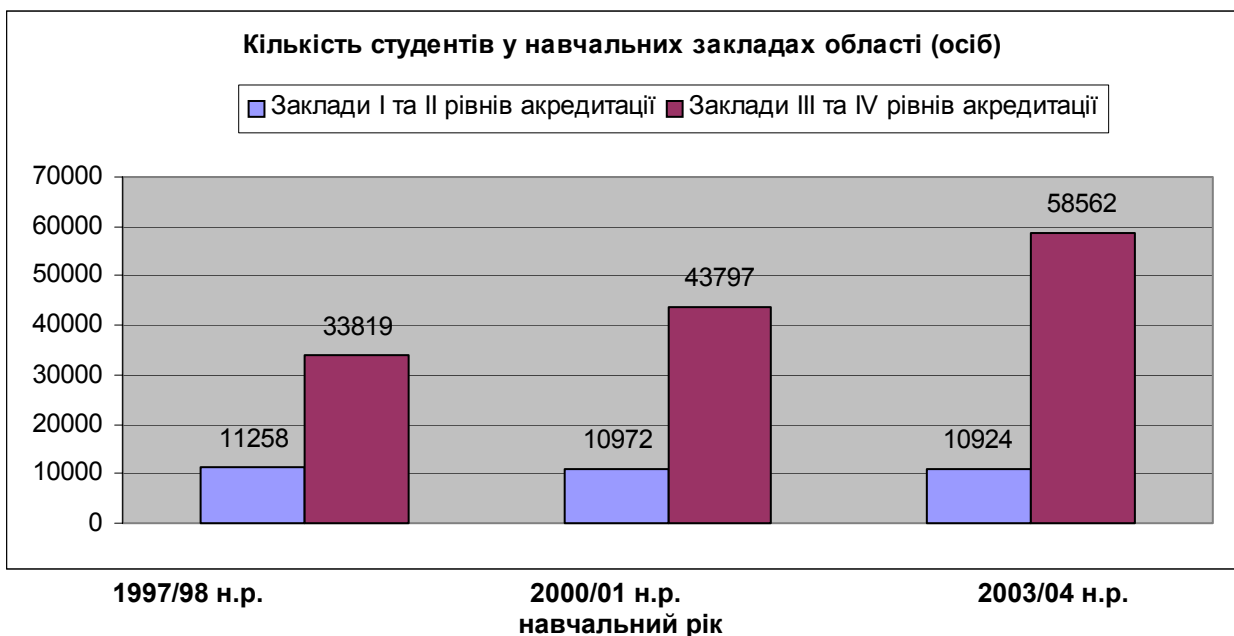
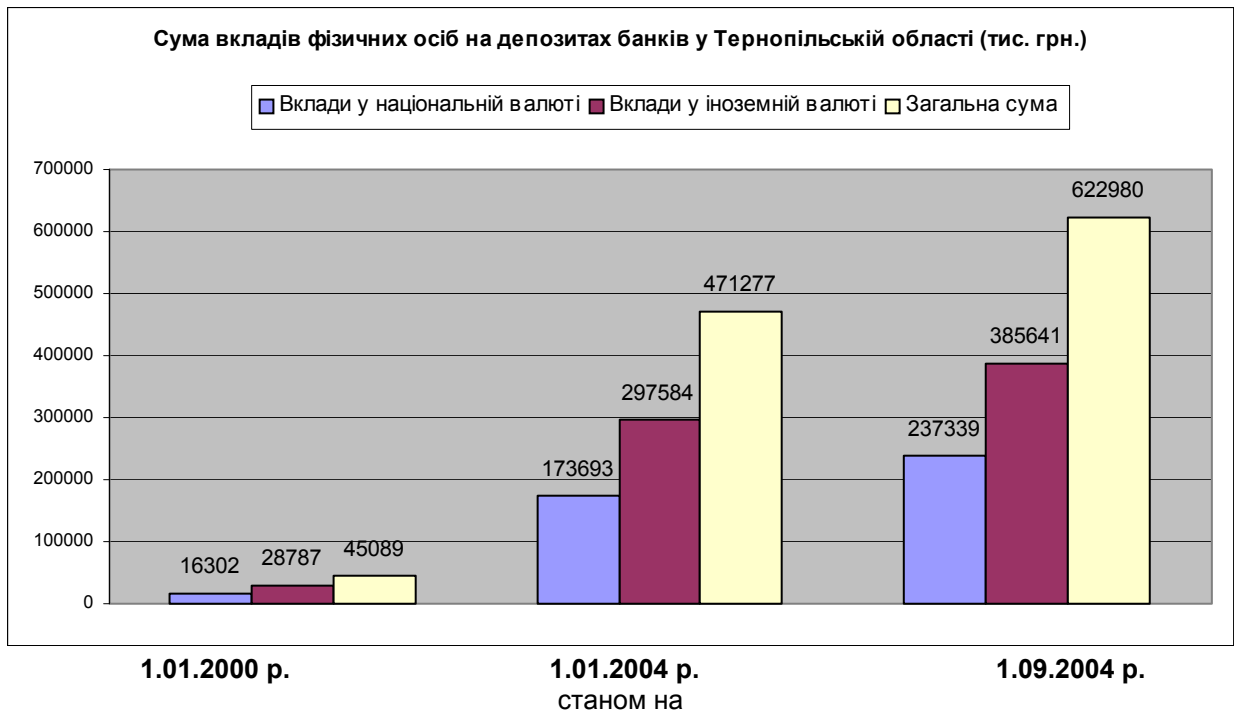
У вивченні трудової міждержавної міграції важливе місце також займає теорія загальносвітової міграційної системи, яка виходить із принципів глобалізації загальних тенденцій розвитку світових трудових міграцій населення і інкорпорації окремих країн у світову систему. В цій теорії загальний людський потенціал світового співтовариства розглядається через призму трьох виокремлених зон: основної зони розвитку, напів-периферії і периферії. Розрізняються також ступені взаємозалежності і незалежності країн з огляду на місцезнаходження в конкретній зоні [1]. Варто зазначити, що вищезгадані теорії відповідно до методів і цілей дослідження процесу міждержавної трудової міграції населення не суперечать одна одній, а доповнюють одна одну.

В сучасному світі при визначенні ролі міждержавної міграції як чинника макроекономічної динаміки все більшого значення набувають її структурні характеристики. З огляду на це, доцільно розмежувати у структурі міграційного потоку його болстерінгову та детеріоративну частини. Болстерінгова (з англ. *bolster* – підтримувати) форма (і відповідна їй болстерінгова частина зовнішньоміграційного потоку) – це така складова, яка або не впливає негативно на економічний стан зокрема країни-експортера робочої сили, або навіть покращує його і є позитивним моментом характеристики міграційного процесу. Еміграція некваліфікованих робітників досить плідна для країни-донора, оскільки дозволяє, по-перше, знизити рівень безробіття і скоротити пов'язані з ним витрати. Зокрема, у Пакистані наприкінці ХХ століття еміграція робочої сили за кордон дозволила скоротити безробіття на одну третину [6, С. 115].

Ще однією вигодою від еміграції робочої сили є поповнення економіки країн-донорів валютними ресурсами за рахунок грошових переказів трудових мігрантів, які становлять щорічно близько 70 млрд. дол. У першу п'ятірку країн за кількістю коштів, які зароблені мігрантами в країнах-реципієнтах і надійшли у країни-донори, після Саудівської Аравії (16 млрд. дол. США) і США (12 млрд. дол.) входять Німеччина (5,3 млрд. дол.), Франція (2 млрд. дол.) і Велика Британія (1 млрд. дол.) [10]. Свого часу Мексика шляхом введення премії на продаж валюти мексиканському банку або відкриття в ньому валютного рахунку, а також через значне збільшення процентної ставки за валютними вкладами досягла чотириразового збільшення обсягів валюти, яка надходила від працівників-мігрантів з-за кордону. В даний час грошові перекази мігрантів у Мексиці становлять до 10 млрд. дол. на рік. В Україні чисті валютні надходження (доходи, заробітна плата за мінусом тієї частини, яку громадяни України, працюючи за кордоном, залишають, витрачають у країні-реципієнті) від експорту робочої сили оцінюються у 7,5–8 млрд. дол. на рік. Ця цифра наближається до доходів цілих експортних галузей України (експорт товарів чорної металургії, хімічної промисловості, продуктів переробки нафти та цілого ряду сільськогосподарських товарів (м'ясо, пшениця, олія, цукор) становить близько 7 млрд. дол. [12, 313]). Варто зазначити, що лише в Тернопільську область за I півріччя 2004 року від громадян, які працюють за кордоном, через системи банківських переказів надійшло 50 млн. дол. [5, 7]. За даними Тернопільського обласного управління статистики та управління Нацбанку в Тернопільській області, в багатьох галузях відбулися відчутні позитивні зміни внаслідок притоку грошових коштів від трудових мігрантів з-за кордону (рис. 1).

Наведені факти свідчать про те, що трудова еміграція може бути ефективним засобом поліпшення економічної ситуації в країні-донорі робочої сили, однак для цього необхідно розробити дієві механізми перетворення доходів трудових мігрантів у інвестиції в національну економіку.

Частина мігрантів отримує за кордоном освіту, професійну підготовку, досвід роботи, що також є позитивним результатом для країни-донора. Спостерігається зростання рівня кваліфікації працівників, які виїжджають в інші країни з метою працевлаштування, оскільки за кордоном мігранти залучаються до сучасніших технологій, передових стандартів трудової дисципліни і організації виробництва. У випадку реалізації ці обставини сприяють підвищенню цінності трудового потенціалу країн-донорів і в кінцевому результаті впливають на процес їх соціально-економічного розвитку.

Рис. 1. Зміни у сферах, на які найбільше вплинули кошти емігрантів

Трудова еміграція має позитивні наслідки і для країн, у які спрямовані потоки робочої сили. Країни-реципієнти використовують іноземну робочу силу як умову ефективного функціонування національної економіки. Зокрема, у трудомістких галузях виробництва, які не користуються попитом серед місцевого населення, використовується іноземна робоча сила, яка забезпечує нормальний хід виробничого процесу. Наприклад, у Франції питома вага іноземної робочої сили становить 33% зайнятих в автомобілебудуванні, у Бельгії – 50% шахтарів [11, 93]. Іноді при довгостроковому використанні іноземної робочої сили залежність від її праці стає настільки великою, що без додаткового залучення нових іммігрантів неможливе нормальне функціонування низки галузей економіки – сфери послуг, будівництва, вугільної промисловості. Розвинуті країни залучають іноземних працівників з метою підтримки свого економічного зростання і компенсації втрат від низького рівня народжуваності.

Внаслідок процесу трудової еміграції у багатьох розвинутих країнах світу складається дворівнева структура ринку праці. Об'єктом купівлі-продажу на одному з них виступає національна робоча сила, а на іншому – іноземна. У цій ситуації населення даної країни виконує кваліфіковану роботу у промисловості і сфері послуг, а іноземна робоча сила залучається до виконання трудомістких і шкідливих для здоров'я видів робіт, отримуючи при цьому порівняно нижчу заробітну плату. Виграш від імпорту іноземної робочої сили для країни-реципієнта полягає у тому, що місцеві підприємці певною мірою стримують темпи зростання

заробітної плати своїх працівників. Відсутність дешевої робочої сили у трудомістких і непривабливих галузях виробництва, навпаки, спонукала б підприємців підвищувати рівень заробітної плати. Використання “дешевої” праці трудоемігрантів приносить користь для споживачів. Оскільки стримується зростання заробітної плати, а зайнятість зростає, то кількість товарів і послуг, створених іноземною робочою силою збільшується, а їх вартість зменшується. Працедавці, які використовують некваліфіковану працю трудоемігрантів, отримують певну вигоду, зокрема, у короткотерміновому періоді. Відомо, що зростання прибутковості має два важливих наслідки. По-перше, збільшуючи віддачу капіталу, воно стимулює інвесторів до приросту інвестицій. По-друге, зростаючі прибутки сприятимуть збільшенню чисельності самих працедавців. Зростання капіталовкладень і збільшення числа працедавців в кінцевому результаті призведуть до зменшення прибутків до їх нормального рівня, але запас капіталу в країні в цілому збільшиться, і виникнуть умови, за яких деякі робітники самі стануть власниками [8, 391].

Трудоемігранти у період високих темпів економічного зростання дають змогу промислово розвинути країнам провести переміщення трудових ресурсів з меншими витратами і нівелювати диспропорцію у їх розподілі між країнами і галузями виробництва. Розвиток трудової еміграції дозволяє країнам-реципієнтам заощаджувати витрати на підготовці кадрів для власного ринку праці, від яких у вирішальній мірі залежать темпи економічного зростання і НТП. Ряд аналітиків констатують, що за останню чверть ХХ століття економія для США у сфері освіти і наукової діяльності склала до 15 млрд. дол. Прибутки від використання іноземної робочої сили в Канаді у 7 разів, а у Великій Британії у 3 рази перевищують суми, які виділяються в якості допомоги країнам, що розвиваються [7, 546]. Для країн, які значно випереджують за темпами економічного розвитку менш розвинуті країни, набагато дешевше залучати спеціалістів, ніж навчати їх у себе.

Мігранти, створюючи нову вартість у країні перебування, самі споживають товари та послуги і цим самим стимулюють розвиток її національної економіки. Низькі витрати виробництва, за рахунок використання дешевої праці іноземних робітників, сприяють підвищенню конкурентоспроможності національних товарів на світовому ринку. Внаслідок використання іноземної робочої сили підвищується еластичність ринку праці – іммігранти у більшості країн розглядаються як своєрідний амортизатор у випадку економічного спаду та безробіття. І нарешті, трудова міграція – важливе джерело поповнення ринку праці країн з низьким рівнем народжуваності, засіб його пристосування до потреб ринкової економіки.

Таким чином, усі ці риси і характеризують трудову міграцію як болстерінгову або таку, що відображає позитивні наслідки бурхливого сучасного трудовіміграційного процесу.

Детеріоративна (з англ. deteriorate – погіршувати) форма і відповідна їй детеріоративна частина зовнішньоміграційного потоку несприятливо впливає на економічний розвиток перш за все країни-експортера робочої сили. Суть її полягає в тому, що в країні, яка експортує робочу силу погіршується ситуація на ринку праці або знижується її інтелектуальний потенціал.

За умов економічного спаду, що супроводжується зниженням інноваційної активності, з'являється надлишкова пропозиція на ринках науково-технічної праці. Вона пов'язана із втратою можливостей проведення передових наукових досліджень, нерегулярністю виплат та низьким рівнем заробітної плати у сфері науково-дослідного сектору. Рівень оплати праці не узгоджується із складністю виконуваної роботи і кваліфікаційними характеристиками кадрів у цій галузі. У зв'язку з цим, відбувається зовнішня міграція висококваліфікованих спеціалістів, які всередині країни не можуть реалізувати свій інтелектуальний потенціал через відсутність фінансування наукових розробок, умов для їх творчої і професійної реалізації, а також через погіршення соціально-економічних умов життя. Тобто, серед причин інтелектуальної еміграції, яка в науковій літературі отримала назву “відплив мізків”, нової якості і особливого значення набувають два найважливіших регулятори міграційної поведінки – середовище і соціальні норми, які мають об'єктивний характер. Причина еміграції в даному випадку полягає у протиріччях між рівнем розвитку особистості, її потребами та потенційними можливостями і умовами їх задоволення. Зростає переконання, що ці протиріччя можна вирішити через зміну місця проживання і застосування праці. У цьому випадку реалізація професійних інтересів є метою міграції, а власне переміщення – засобом досягнення цієї мети. Своєрідною “альтернативою” можна вважати еміграцію, спонукальним мотивом якої є задоволення потреб у кращому комплексі життєвих умов за рахунок відмінностей в рівнях соціально-економічного розвитку країн, при цьому наступне працевлаштування є “вторинним” (має інструментальну цінність), тобто мета – переїзд в іншу країну, нова робота – засіб до існування. Ці два випадки взаємопов'язані, а їх поєднання залежить від якостей конкретної особистості, її нормативних установок і середовища їх реалізації як в країні еміграції, так і в країні імміграції.

Варто зазначити, що наймобільнішою частиною творчого потенціалу є висококваліфіковані вчені природничих та інженерно-технічних спеціальностей – математики, фізики, хіміки, біологи, медики, програмісти. Це пов'язано передусім із тим, що дослідження за цими напрямками є визначальними і тому спеціалісти цих галузей знань користуються найбільшим попитом на міжнародному ринку праці. Стосовно найталановитіших вчених в галузях математики, ядерної фізики, енергетики, біології передбачені різні квоти і пільги з метою їх постійного проживання і працевлаштування в країні в'їзду. Тому багато з них розглядають виїзд за контрактом лише як перший крок до того, щоб назавжди залишитись в економічно розвинутій країні. Окрім того, певна частина спеціалістів, що повернулися, відчувши незадоволеність умовами і організацією наукової праці, умовами життя, знову починають свідомо шукати можливостей нового виїзду за кордон. Ця, за формою, маятникова міграція, тільки із значним часовим лагом, за своєю суттю є частиною єдиного

процесу “відпливу мізків”.

У зв'язку з еміграцією висококваліфікованих працівників, інженерно-технічного персоналу виявляються особливо негативні наслідки трудової еміграції для країн-донорів. В даному випадку втрачаються усі капітальні витрати, пов'язані з підготовкою кадрів. За оцінками ООН, тільки фінансові втрати країн, що розвиваються, від “відпливу мізків” за останні 30 років перевищили 60 млрд. дол. Через нестачу на вітчизняному ринку праці трудового, інтелектуального і творчого потенціалу країна-донор не лише погіршує свій теперішній стан, а й втрачає перспективи розвитку у майбутньому. “Відплив мізків” призводить до зниження технологічного потенціалу країни-експортера робочої сили, падіння її культурного та загально-наукового рівня, а також створює додаткові перешкоди для інтеграції у світову науково-технічну спільноту. Окрім цього, досить відчутною є втрачена вигода, яка дорівнює очікуваному вкладу емігрантів в економіку, науку і соціальний розвиток країни у випадку їх відмови від виїзду за кордон. Таким чином, нині, коли саме інтелект і знання стали головними складовими продуктивних сил суспільства і визначають рівень розвитку виробництва, національну безпеку, безповоротна втрата інтелекту веде до стагнації спочатку науки і виробництва, потім освіти і культури, а пізніше – усїєї нації і держави. Водночас національна економіка країни-експортера робочої сили втрачає, як правило, найконкурентоздатнішу частину працездатного населення, оскільки за кордон з метою працевлаштування виїжджають, в основному, молоді люди з досить високим рівнем освіти. Відбувається зміна структури трудових ресурсів. Негативні наслідки трудової еміграції виявляються також у тому, що країна-експортер робочої сили несе додаткові витрати на підготовку нових спеціалістів для власного ринку праці, в той час, як багато вчених та спеціалістів не змогли знайти застосування своїй праці за кордоном відповідно до професії і тому вимушені виконувати ті види робіт, які вимагають менших знань, умінь та навичок. Але такий досвід не є стримуючим фактором еміграції.

У загальному вигляді втрати для країни-донора, які викликані масовою еміграцією вчених і спеціалістів, можна подати у вигляді наступного рівняння:

$$Y = (Q_1 + Q_2 + Q_3) \times N_1 - (q_1 + q_2 + q_3) \times N_2,$$

де

Q_1 – сумарні витрати на виховання, освіту і підвищення кваліфікації вченого, спеціаліста;

Q_2 – втрачена вигода через виключення з наукового та економічного життя країни вчених і спеціалістів, котрі емігрували, деформації на ринках праці наукових і кваліфікованих кадрів;

Q_3 – непрямі витрати, що виникають перш за все через зниження науково-технічного потенціалу, погіршення якості підготовки і використання наукових кадрів внаслідок нестачі вчених, викладачів і висококваліфікованих спеціалістів;

q_1 – вигода, яка отримана внаслідок рееміграції частини мігрантів і розраховується аналогічно до Q_1 ;

q_2 – вигода від повторного включення реемігрантів в економічне життя країни;

q_3 – надходження в бюджет від різних видів зборів і мита, що сплачуються емігрантами, а також грошові перекази, участь капіталом, науково-технічною думкою і “ноу-хау” у вітчизняних і спільних підприємствах;

N_1 – кількість вчених і спеціалістів, котрі емігрували;

N_2 – кількість вчених- і спеціалістів-реемігрантів [13, 84].

Трудова еміграція має негативні наслідки і для країн-реципієнтів. Зокрема, наплив робочої сили з-за кордону ускладнює проблему зайнятості для власних працівників, оскільки через надлишок робочої сили підвищується тиск на внутрішній ринок праці. Така ситуація негативно позначається на економічному становищі місцевих працівників. На ринку праці виникає конкуренція не лише серед місцевих і новоприбулих робітників, а й серед іммігрантів. Така ситуація сприяє зниженню рівня заробітної плати і підвищенню інтенсивності праці іноземців. У випадку притоку мігрантів збільшуються витрати з державного бюджету країни-імпортера на соціальне забезпечення та захист іноземної робочої сили. Негативним явищем для країни-реципієнта також є відплив національної валюти за кордон у вигляді грошових переказів мігрантів. Поряд з економічними, виникають соціальні, правові та інші проблеми, пов'язані з трудовою імміграцією. У країнах-імпортерах робочої сили підвищується напруга та загострюється криміногенна ситуація у зв'язку з негативним ставленням місцевого населення до іммігрантів. Це призводить до проведення країнами-реципієнтами більш жорсткої імміграційної політики, яка робить проблематичними наступні приїзди тимчасових іноземних громадян у розвинуті країни з метою працевлаштування. Однак навіть такі заходи, як відмова розвинутих країн від широкомасштабного імпорту робочої сили, антиімміграційні закони, зусилля з репатріації чи асиміляції іноземців не скорочують їх чисельності.

Таким чином, трудова еміграція в умовах глобалізації економічного розвитку є складним і масштабним явищем, яке викликає неоднозначні результати: ліквідує дефіцит робочої сили в ряді галузей та регіонів, вона загострює конкуренцію на ринку праці; даючи можливість отримання високих прибутків, створює додатковий тиск на соціальну сферу країн-реципієнтів. Еміграція, з одного боку, відкриває можливості для взаємозбагачення культур, а з іншого – створює проблему збереження національної самобутності як іммігрантів, так і місцевого населення. Для країн-донорів трудова еміграція сприяє вирішенню проблеми безробіття і, в той же час, повертається втратою якісно кращої національної робочої сили.

Література

1. Portes A. *Economic Sociology and the Sociology of Immigration: a Conceptual Overview* // *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship* / Alejandro Portes, ed. N. Y.: Russell Sage Foundation, 1995. P. 1–41.
2. Priore Michael J. *Birds of Passage: Migrant Labour in Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
3. Stark O. *The Migration of Labor*. Cambridge: Basil Blackwell, 1991.
4. Todaro Michael P. *Internal Migration in Developing Countries*. Geneva: International Labour Office, 1976.
5. Вацук А. Куди йдуть гроші заробітчани? // *РІА ПЛЮС* № 40, 6 жовтня 2004 року. – С. 6–7.
6. Виноградова Е. *Международная трудовая миграция* // *МЭМО*. – 1994. – № 12. – С. 110–117.
7. *Экономическая теория (политэкономия): Учебник* / Под общей ред. В. И. Видяпина, Г. П. Журавлевой. – М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2000. – 592 с.
8. Эренберг Р. Дж., Смит Р.С. *Современная экономика труда. Теория и государственная политика*. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 800 с.
9. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. *Экономикс: принципы, проблемы и политика: В 2-х т. Т. 2: Пер. с 13-го англ. изд.* – М.: ИНФРА-М, 2000. – XV, 528 с.
10. Молодикова И. Н. *Основные этапы и методы регулирования трудовой миграции в западноевропейских странах* // *Демографический еженедельник Демоскоп Weekly* // <http://www.demoscope.ru/weekly>.
11. *Основы внешнеэкономических знаний* / Под ред. И. Фаминского. – М.: *Международные отношения*, 1994. – 479 с.
12. Україна. Президент. *Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році”*. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002. – 412 с.
13. Ушкалов И. Г., Малаха И. А. *“Утечка умов” – масштабы, причины, последствия*. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 176 с.

[Повернутися на початок](#)